

# Troballa del Francolí. Testimoni per a la datació del denari ibèric de Kese

*L. VILLARONGA*

Després de molt de temps d'espera se'ns ha fet assequible una troballa que tingué lloc anys enrere, en el període de la Guerra Civil, en un lloc indeterminat a prop del Francolí, no gaire lluny de Tarragona.

Tot seguit veurérem la importància del conjunt, format per un quadrigatus, 35 denaris romans de les emissions antigues juntament amb deu denaris ibèrics de Kese. Excepte el quadrigatus, totes les monedes tenen un bon estat de conservació.

Copsarem de seguida la importància de la troballa per a la datació de l'origen del denari ibèric de Kese, però després tinguérem la sorpresa del pes baix dels denaris romans, malgrat ser antics i estar en bon estat de conservació.

## CATÀLEG

### Quadrigatus:

1. Crawford<sup>1</sup> 28/3 a 33/1; 6,08, 3 h.

### Denaris romans:

2. Cornucòpia, Cr. 58/2; 3,90; 3 h.
3. Niké, Cr. 61/1; 3,35; 3 h.
4. Proa, Cr. 62/1; 2,80, 2 h.
5. Espiga, Cr. 72/3; 4,45; 3 h.

1. Per Cr. ens referirem a Crawford, 1974.

6. Dofí, Cr. 80/1; 3,18; 3 h.
7. Clava, Cr. 89/2; 3,48; 12 h.
8. Estrella, Cr. 113/1; 3,10; 9 h.
9. Proa, Cr. 114/1; 3,00; 12 h.
10. Trident, Cr. 115/1; 3,90; 11 h.
11. Q L C, Cr. 125/1; tros.
12. Cap femení, Cr. 127/1; 3,12; 2 h.
13. Cap femení, Cr. 127/1; 2,70; 9 h.
14. Cap femení, Cr. 127/1; 2,70; 2 h.
15. Escut, Cr. 126/1; 4,20; 10 h.
16. Pentagrama, Cr. 129/1; 2,40; 12 h. Conservació deficient.
17. Bastó i ploma, Cr. 130/1; 2,90; 9 h.
18. Bastó i ploma, Cr. 130/1; 3,30; 4 h.
19. Bastó i ploma, Cr. 130/1; 3,05; 9 h.
20. Bastó i ploma, Cr. 130/1; 3,70; 9 h. Té el mateix encuny de revers que l'anterior.
21. L. COIL, Cr. 154/1; 3,90; 12 h.
22. MAT, Cr. 162/2; 2,75; 3 h.
23. MAT, Cr. 162/2; 3,50; 8 h.
24. Tros, podria ser MAT, Cr. 162/2.
25. Anònim, Cr. 164/1; 3,50; 2 h.
26. Anònim, Cr. 164/1; 2,80; 2 h.
27. Anònim, Cr. 164/1; 3,20; 12 h.
28. Anònim, Cr. 164/1; 2,90; 12 h.
29. Anònim, Cr. 164/1; 3,00; 11 h.
30. Anònim, Cr. 164/1; 3,65; 3 h.
31. Anònim, Cr. 164/1; 2,95; 12 h.
32. Anònim, Cr. 164/1; 4,00; 5 h.
33. Anònim, Cr. 164/1; 3,80; 6 h.
34. Anònim, Cr. 164/1; 3,95; 5 h.
35. Anònim, Cr. 164/1; 3,25; 5 h.
36. G R, Cr. 169/1; 3,18; 3 h.

Denaris amb la llegenda ibèrica KESE<sup>2</sup>: Donem el número de l'encuny d'anvers i de revers establerts en la nostra obra.

37. 4,20; 2 h. Encuny A. 7, R. 5
38. 4,25; 7 h. Encuny A. 8, R. 6.
39. 4,15; 3 h. Encuny A. 10, R. 6.

2. VILLARONGA, 1983.



- 40. 4,10; 1 h. Encuny A. 10, R. 6.
- 41. 4,18; 10 h. Encuny A. 12, R. 10.
- 42. 4,00; 5 h. Encuny A. 17, R. 14
- 43. 4,12; 11 h. Encuny A. 23, R. 24.
- 44. 4,00; 3 h. Encuny A. 23, R. 26.
- 45. 3,89; 12 h. Encuny A. 23, R. 26.
- 46. 3,95; 6 h. Encuny A. 26, R. 24.

**Observacions.** La majoria dels denaris amb símbols, el 68,5%, estan situats a partir del número 113 de Crawford, d'anteriors només en tenim 6, cosa que representa el 17,1%. Per a la classificació dels denaris anònims ens trobem amb el problema de diferenciar-los i assignar-los el número corresponent de Crawford. És una cosa molt subjectiva, essent el seu estil molt pròxim en tots ells. Els dubtes són entre les atribucions següents:

- Cr. 44/5, làmina IX, 10, 13, 16, 20 i 26.
- Cr. 46/1, làmina X, 1
- Cr. 53/2, làmina X, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19 i 20
- Cr. 54/1, làmina X, 21.
- Cr. 139/1, làmina XXIV, 16 i 17.
- Cr. 164/1, làmina XXVII, 14 i 15.
- Cr. 167/1, làmina XXVII, 19.

Els quatre primers números de Crawford, anteriors al seu 110, corresponen al pes del denari pesat, d'un patró de 4,50, batuts després del 211 aC.

Per al número 139, Crawford dona una mitjana de pes de 3,67 per set exemplars, batuts entre el 189 i el 180 aC. Per al número 164/1, la mitjana de pes que dona és de 3,39 amb 11 exemplars, i del 167/1 és de 3,59 amb 26 exemplars, batuts entre el 179 i el 170 aC.

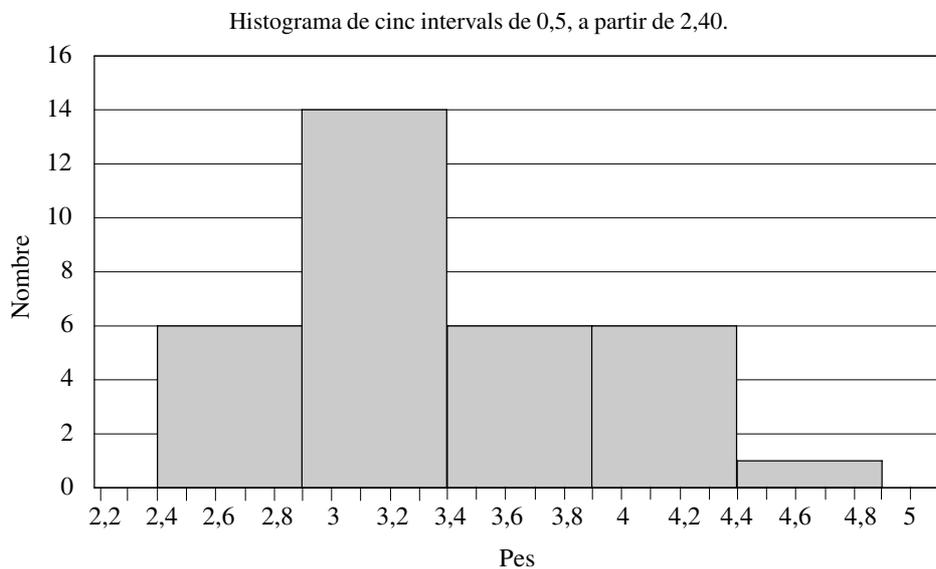
El dubte pels anònims està a situar-los entre els números 139, 164 i 167, coincidents metrològicament i quasi cronològicament, de 189/180 i 179/170 aC. Ens decantem per al número 164.

Queden intercalats dintre del grup de denaris amb símbols. D'aquesta manera, el 83% dels denaris queden compresos entre els números 113 i 169 de Crawford. Només hem trobat dos encunys iguals, són el revers dels denaris números 19 i 20.

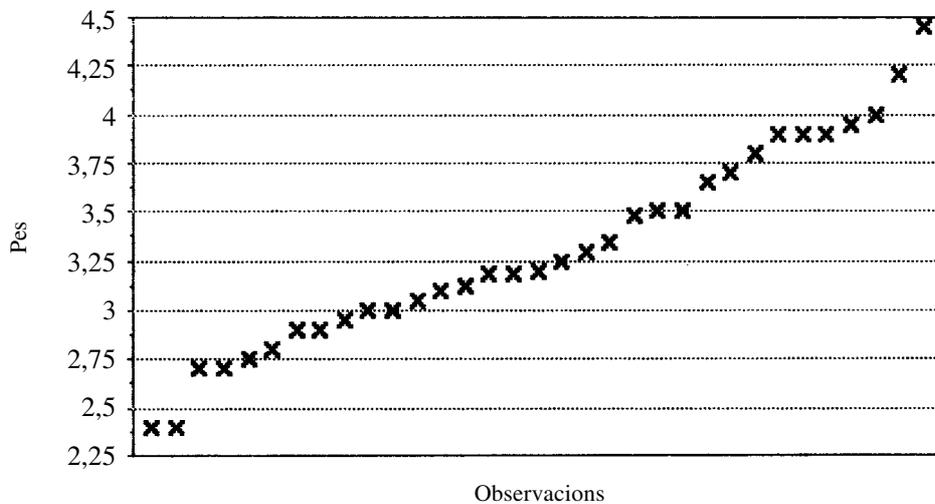
## METROLOGIA

Per als denaris romans. Paràmetres estadístics.  $N = 33$ ;  $x = 3,308$ ;  $s = 0,514$ ;  $v = 15 \%$ ;  $IC = 3,1263/3,490$ ;  $K = -0,051$ ;  $sk = 0,264$ .





Gràfic dels denaris romans ordenats pel seu pes, veiem que presenten una bona seqüència, com si haguessin estat batuts amb un patró de 3,30 g



Per als denaris ibèrics de Kese:  $N = 10$ ;  $\bar{x} = 4,08$ ;  $s = 0,118$ ;  $v = 3\%$ ;  $IC = 4,00/4,16$ ;  $k = -1,178$ ;  $sk = -0,25$ . La mitjana de pes resulta quelcom superior a la de 3,865, obtinguda amb 188 exemplars<sup>3</sup>.

3. VILLARONGA, 1983, pàgina 74.

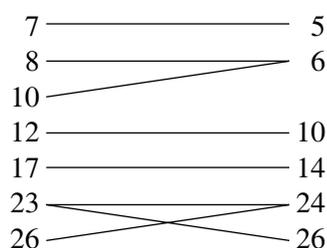


### ENLLAÇOS D'ENCUNYS DELS DENARIS DE KESE

Tots els encunys emprats en els denaris de Kese de la troballa ja eren coneguts i foren publicats a la nostra obra<sup>4</sup>. Cada cop es confirma més el que diguérem, que coneixíem tots els encunys emprats en l'emissió.

També ens eren conegudes les combinacions dels encunys d'anvers i els de revers de la troballa. De les combinacions 10-6 i 23-26, en tenim dues monedes de cadascuna.

Com que existeixen enllaços d'encunys entre els denaris de la troballa donem la representació gràfica, emprant la numeració que donàrem en la dita obra.



### ELS DENARIS ROMANS EN ELS TRESORS ANTICS

Per fer l'estudi de la datació del tresor farem una llista dels denaris romans en els tresors següents: Les Encies<sup>5</sup>, Tivissa<sup>6</sup>, el nou acabat de publicar<sup>7</sup>, Valeria<sup>8</sup>, Conca<sup>9</sup> i l'actual del Francolí. A la primera columna hi ha el número de l'ordenació de Crawford<sup>10</sup>, el símbol i una orientació cronològica, a la darrera donem en conjunt els denaris presents de les emissions antigues en els tresors d'ocultació més moderna.

Crawford	Les Encies	Tivissa	Nou	Valeria	Conca	Francolí	Més moderns
44/5 anònim 211	-	2	23	1	3	-	4
45/4 anònim	-	-	1	-	-	-	-
46/4 anònim	-	-	-	-	4	-	-
50/2 àncora 209/208	1	1	1	-	2	-	1
52/1 «àpex» 208	-	-	-	-	1	-	-

4. VILLARONGA, 1983, pàgina 45-46.

5. CAMPO.

6. VILLARONGA, 1982.

7. VILLARONGA, 1999.

8. VILLARONGA, 1973.

9. VILLARONGA, 1984.

10. CRAWFORD, 1974.

Crawford	Les Encies	Tivissa	Nou	Valeria	Conca	Francolí	Més moderns
53/2 anònim 211	-	3	-	-	8	-	13
54/1 anònim	-	-	-	-	1	-	-
57/2 creixent 201	-	-	-	-	3	-	-
58/2 cornucòpia 207	-	-	5	2	1	1	1
211-208							
59/1 «àpex» i martell	-	-	-	1	1	-	-
60/1 caduceu	-	-	1	-	3	-	-
61/1 Victòria	1	1	1	-	1	1	-
62/1 proa	-	-	-	-	-	1	-
68/1 espiga	1	-	-	-	-	-	-
72/3 espiga	-	1	-	-	-	1	-
209-208							
73/1 «dolabella»	1	-	-	-	-	-	1
74/1 VAR	1	-	-	-	-	-	-
75/1 C. AL	1	-	-	-	1	-	1
76/1 branca	1	-	6	1	1	-	1
77/1 espiga ceptre	-	-	1	-	-	-	8
78/1 ceptre	1	-	-	1	2	-	-
79/1 roda	1	-	-	-	2	-	-
80/1 dofí	1	-	2	-	3	1	-
83/2 ferro llança	1	-	-	-	2	-	-
89/1 clava	-	-	-	-	-	1	-
103/1 quin. MT	-	-	-	-	1	-	-
105/1 pentagrama	-	-	-	-	-	-	1
106/3 clava ceptre	-	-	1	-	-	-	-
107/1 C	1	1	4	1	-	-	-
211-208							
108/1 caduceu	1	-	-	-	-	-	-
109/1 ganivet	-	-	-	-	2	-	-
110/1 corona	-	-	-	1	-	-	-
Reducció de pes del denari							
206-200							
113/1 estrella	-	-	-	-	-	1	-
114/1 proa	-	-	-	-	-	1	-
115/1 trident	-	-	-	-	-	1	-
125/1 QLC	-	-	-	-	3	1	-
126/1 VAR	-	-	-	-	2	-	-
127/1 cap femení	-	-	-	-	-	3	1
128/1 escut	-	-	-	-	1	1	-
129/1 pentagrama							
130/1 ceptre ploma	-	-	-	-	-	4	1
132/2 ME	-	-	-	-	-	-	1
154/1 L. COIL 189-180	-	-	-	-	-	1	-

162/2 MAT 179-170						3	-
139/1, 164/4, 167/1 anònim						11	-
169/1 GR 199-170						1	1
132 a 167, no inclosos abans							18
<hr/>							
Total	13	9	46	8	48	35	53

Els tresors de Les Encies, Tivissa, Valeria i el nou, acabat de publicar, presenten els denaris romans de pes alt, anteriors a la reducció de pes que tingué lloc a partir del número 110 de Crawford, de cap a l'any 206 aC.

El tresor de Conca depassa aquella data i arriba al número 128, de cap a l'any 200. Però la presència en aquesta troballa d'unes tetradracmes alexandrines dels anys 193/192 aC confirmen una data quelcom més baixa que la dels altres tresors. La datació d'aquestes tetradracmes està d'acord amb la dels denaris romans. Remarquem que tots aquests tresors antics no contenen denaris ibèrics.

La troballa del Francolí se'ns presenta com un cas nou<sup>11</sup>, d'una ocultació del primer quart del segle II aC, com es dedueix per la presència de denaris romans fins al número 169 de Crawford, dels anys 179/170 aC, datant els deu denaris ibèrics de Kese en un estat excel·lent de conservació, cosa que demostra que no han circulat i que són acabats d'encunyar. Per als denaris romans solament és comparable amb el tresor de Mirabella Imbaccari, de Sicília, llistat per Crawford a la taula VII<sup>12</sup>, que acaba amb el denari de grifó, número 182 de Crawford, del qual no tenim cap referència metrològica.

## DATAció DE L'INICI DEL DENARI DE KESE

Nosaltres ja fa anys que afirmàrem<sup>13</sup> que la creació del denari ibèric de Kese era de principis del segle II aC i insistírem posteriorment<sup>14</sup>. Crawford<sup>15</sup> acceptava per a la creació del denari ibèric la data del 197 aC; igualment Knapp<sup>16</sup> la donava pel principi del segle II aC, però ara Crawford s'ha repensat<sup>17</sup> i la rebaixa a 155-154 aC, sense altres arguments que idees generals sobre fets històrics.

Ara, amb aquesta nova troballa, única coneguda d'aquest període, veiem que es confirma la nostra idea de fa uns quants anys enrere, que l'inici del denari ibè-

11. Solament és comparable amb el de «Llorens» del carrer de Sagunt de València, en el qual juntament amb unes dracmes i un petit bronze d'Arse hi havia un denari romà de 189-180 aC, del qual no es dona el número.

12. CRAWFORD, 1969-2, tresor 124.

13. VILLARONGA, 1965.

14. VILLARONGA, 1983, pàgina 103 i VILLARONGA, 1995.

15. CRAWFORD, 1969-1, pàgina 81.

16. KNAPP, pàgina 23.

17. CRAWFORD, 1985, pàgina 95.

ric de Kese és de principi del segle II aC i d'abans del 170 aC, quan Crawford data l'emissió número 169. Aquesta data és en la que es suspèn temporalment l'encunyació de denaris romans<sup>18</sup>.

Podem concloure que l'entrada en circulació del denari de Kese es posterior als tresors de la segona guerra púnica i als aixecaments dels íbers de fins al 195 i coetània amb els denaris romans de fins a l'any 170 aC, i es pot afirmar que foren batuts en el primer quart del segle II aC.

### PES DELS DENARIS ROMANS

A Francolí la mitjana de pes dels denaris romans és de 3,308 amb 33 exemplars. Dels pesos que dona Crawford per a les mateixes emissions resulta una mitjana de 3,601 amb 208 peces. O sigui que Francolí té una mitjana més baixa que la donada per Crawford, ambdues són inferiors al pes real del denari de 3,80 g.

El pes dels denaris romans de Francolí és prou homogeni, com es veu amb les mitjanes obtingudes fent diferents agrupacions.

Mitjana de pes dels denaris anònims, 3,30 (11).

Mitjana de pes dels denaris amb símbols, 3,30 (22).

Mitjana de pes dels denaris amb símbols fins al número 89 de Crawford, 3,52 (6). És un pes molt baix, puix que aquests denaris devien pesar entre els 4,20 i els 4,50. Sembla que els d'aquest pes alt han estat separats de la circulació quedant solament els de pes baix.

Mitjana de pes dels denaris amb símbols des del número Crawford 113 fins al darrer 3,20 (16).

Les emissions de denaris romans anteriors al número 110 de Crawford, presents a les troballes de finals del segle III aC donen les mitjanes de pes següents:

Conca<sup>19</sup> 4,28 amb 34 peces, 5 denaris per dessota dels 4 g.

Tivissa<sup>20</sup>, 4,01, 8 exemplars.

Valeria<sup>21</sup>, 4,54, 10 exemplars.

Les Encies<sup>22</sup>, 4,32, 19 monedes.

Nou, 4,51<sup>23</sup>, 46 peces.

Del nou període:

Francolí, 3,31, amb 33 denaris.

18. CRAWFORD, 1974, pàgina 721.

19. VILLARONGA, 1984.

20. VILLARONGA, 1982, pàgina 71.

21. VILLARONGA, 1973, pàgina 80.

22. CAMPO.

23. VILLARONGA, 1999.

Per als tresors de final del segle II i principi de l'I aC trobats a la península<sup>24</sup> tenim les següents mitjanes:

La Barroca, 3,82 amb 74 exemplars.

Villanueva de Còrdova, 3,858 amb 124 exemplars.

Alcalà del Rio, 3,76 amb 136 exemplars.

Còrdova 1958, 3,81 amb 205 exemplars.

Almadenes de Pozoblanco 1935, 3,817 amb 94 exemplars.

Torre de Juan Abad, 3,838 amb 448 exemplars.

Còrdova 1959, 3,855 amb 109 exemplars.

La Oliva, 3,85 amb 1.134 exemplars.

Tots tenen una mitjana de pes compresa entre 3,76 i 3,87, similar a la mitjana dels denaris ibèrics, que és superior a la de Francolí.

Kese, 3,865 amb 166 exemplars. A Francolí és de 4,08.

Iltirta, 3,782 amb 168 exemplars.

Ausesken, 3,80 amb 25.

A Francolí la mitjana dels denaris de Kese és un 5% més alta que la del conjunt, en canvi per als denaris romans és un 12/14% més baixa del que dona en Crawford.

## ANOMALIES DELS PESOS

Fa temps comentàrem les anomalies del pes dels denaris romans trobats al tresor de Tivissa<sup>25</sup> on hi havia dos denaris, de Crawford número 53/2, de pes molt baix de 3,24 i 3,02 que feien que la mitjana fos de 4,01.

Ara a Francolí s'ha repetit el fet dels pesos baixos, però amb un nombre més gran de denaris, i en resulta una mitjana de 3,308 amb 33 exemplars.

Fem una comparança per a cada emissió, entre la mitjana que dona Crawford en el seu llibre<sup>26</sup> i la de Francolí.

En la taula següent donem el número de l'emissió de Crawford, el número de la gràfica que segueix, la mitjana de pes de Crawford i la mitjana de Francolí. Hem afegit una darrera columna amb la mitjana de pes dels denaris del nostre arxiu. Entre parèntesis donem el nombre d'exemplars de cada cas.

24. VILLARONGA, 2002, capítol «La reducció de pes de la dracma emporitana paral·lela a la del denari romà».

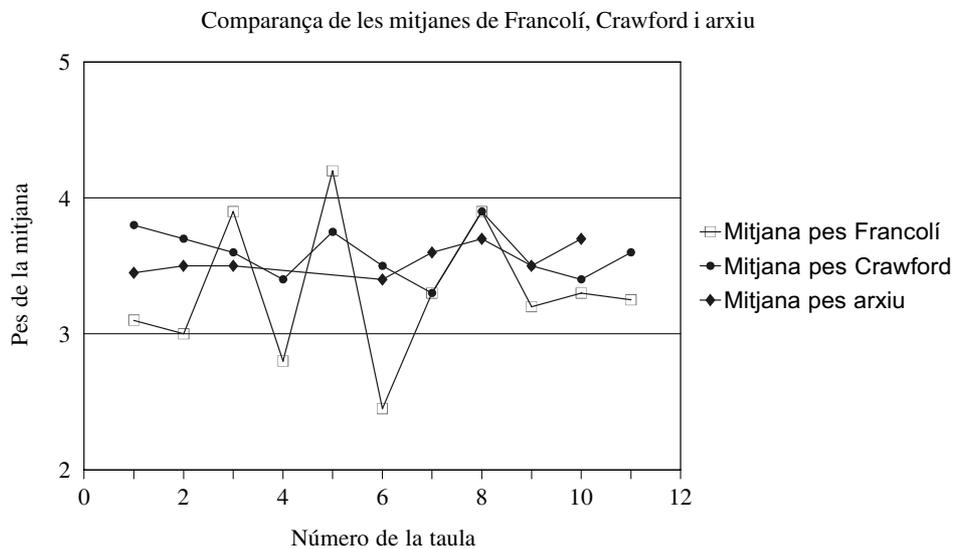
25. VILLARONGA, 1979.

26. CRAWFORD, 1974.

Número Crawford	Número gràfic	Mitjana de Crawford	Mitjana de Francolí	Arxiu
113/1	1	3,89 (25)	3,10	3,45 (2)
114/1	2	3,77 (20)	3,00	3,54 (2)
115/1	3	3,58 (26)	3,90	3,53 (2)
127/1	4	3,32 (12)	2,84 (3)	-
128/1	5	3,84 (9)	4,20	-
129/1	6	3,50 (18)	2,40	3,35
130/1	7	3,22 (27)	3,24 (4)	3,53 (3)
154/4	8	3,89 (8)	3,90	3,70
162/2	9	3,42 (28)	3,12 (2)	3,44 (2)
Anònims: 134/1,				
164/1, 167/1	10	3,39 (11)	3,30 (11)	3,67 (13)
169/1	11	3,57 (17)	3,18	-
Total mitjana de pes		3,601 (208)	3,24 (27)	3,60 (26)

La mitjana de 3,601 (208) que resulta de les dades de Crawford per a les emissions presents en el tresor és baixa si la comparem amb la de totes les emissions, de la número 110 a la 187, que és de 3,67 (717), però marca una tendència per dessota del pes teòric, que després, cap a l'any 157 aC es normalitzà.

La representació gràfica de les dades anteriors és la següent:



Els pesos baixos de Francolí queden explicats pels pesos també baixos que ens dóna Crawford per a les mateixes emissions i per a totes, encara que no ho siguin tant. Els pesos dels denaris del nostre arxiu són similars als de Crawford, i un xic més alts que els de Francolí.

És un fet que nosaltres exposem com abans havia fet Crawford sense donar cap explicació, però tampoc no la podem donar nosaltres, així doncs ens limitem a exposar el fet, i esperem que aquest nou testimoni sigui reprès per qui pugui fer-ne una interpretació.

Només ens atrevim a proposar una explicació: el fet que comenta Crawford<sup>27</sup>, de la supressió temporal de l'encunyació de denaris romans l'any 170 aC i la represa de la producció de moneda de plata<sup>28</sup> cap a l'any 157. Trobem que Crawford a la seva obra<sup>29</sup> dóna fins al seu número 187, emissió de PVR, el pes del denari, i a partir de l'anònim 197 ja no ho fa. Aquestes emissions que fan el límit de donar o no donar la informació del pes del denari corresponen als anys 169/158 i 157/156, i el darrer denari de Francolí, que és el número 169, de data de 199/170 aC, queda comprès entre els denaris en què es dóna la informació del pes.

Ens preguntem si el motiu de la supressió de l'encunyació de denaris fou el pes baix a què havien arribat. La represa de la seva encunyació servia per restablir el pes, que després ja fou regular. Deixem la resposta a qui tingui informació adequada per donar-la.

## CONCLUSIÓ

Aquest tresor ve a assegurar el que ja sabíem, que el denari ibèric de Kese fou encunyat a principi del segle II aC, abans de l'any 170 aC, o sigui en el primer quart del dit segle.

Però, a més hem vist de manera evident el pes baix dels denaris romans de principi del segle II aC, del que ja Crawford n'havia donat notícia. I es pot proposar que la supressió de l'encunyació del denari romà cap a l'any 170 aC, com afirma Crawford<sup>30</sup>, es devia al pes baix a què havia arribat i que la represa de la producció de moneda<sup>31</sup> cap a l'any 157 ho fou amb el pes adequat de 3,76/3,87 g. És una proposició que fem seguint a Crawford i de la qual esperem que continuï la investigació.

27. CRAWFORD, 1974, pàgina 721.

28. CRAWFORD, 1985, pàgina 143.

29. CRAWFORD, 1985, pàgina 72.

30. CRAWFORD, 1974, pàgina 721.

31. CRAWFORD, 1985, pàgina 143.

## BIBLIOGRAFIA

- Campo CAMPO, M., «Dracmas e imitaciones de Emporion en tesoros del Gabinet Numismàtic de Catalunya», *Ermanno A., Arslan Studi Dicata*, parte I, Glaux 7, Milà, 1991, 165-184.
- Crawford, 1969-1 CRAWFORD, M. H., «The financial organization of Republic in Spain», *The Numismatic Chronicle*, 1969, 79-93.
- Crawford, 1969-2 CRAWFORD, M. H., *Roman Republican Coin Hoards*, Londres, 1969.
- Crawford, 1974 CRAWFORD, M. H., *The Roman Republican Coinage*, Cambridge, 1974.
- Crawford, 1985 CRAWFORD, M. H., *Coinage and money under the Roman Republic*, Londres, 1985.
- Knapp KNAPP, R. C., «Spain», a *The coinage of the Roman world in the late Republic*, BAR, 326, Oxford, 1982, 19-41.
- Llorens LLORENS, M. del Mar; RIPOLLÈS, P. P.; DOMÈNECH, C., *Monedes d'ahir, tresors d'hui*, Diputació de València, 1997.
- Villaronga, 1965 VILLARONGA, L., «Los inicios de la acuñación del denario ibérico», a *IX Congreso Nacional de Arqueología*, Valladolid, 1965, 301-307.
- Villaronga, 1973 VILLARONGA, L., *Las monedas Hispano cartaginesas*, Barcelona, 1973, pàgina 80.
- Villaronga, 1979 VILLARONGA, L., «Anomalías metrológicas de las monedas romanas procedentes de tesoros hispánicos de finales del siglo III aC», a *Proceedings of the 9<sup>th</sup> International Congress of Numismatics*, Berna, 1979, AINP, 6, 253-259.
- Villaronga, 1982 VILLARONGA, L., «El tesoro IV de Tivissa», a *Acta Numismàtica*, 12, 1982, 71.
- Villaronga, 1983 VILLARONGA, L., *Les monedes ibèriques de Tàrraco*, Barcelona, 1983.
- Villaronga, 1984 VILLARONGA, L., «Tesor de la segona guerra púnica de la província de Cuenca», a *Numismatica e Antichità Classiche, Quaderni Ticinesi*, 1984, 127-137.
- Villaronga, 1995 VILLARONGA, L., *Denarios y quinarios ibéricos. Estudio y catalogación*, ANE, Barcelona, 1995, pàgina 55.
- Villaronga, 1999 VILLARONGA, L., «À propos des deniers romains de poids lourd trouvés en Espagne», *Revue Belge de Numismatique*, 1999, 215-218.
- Villaronga, 2002 VILLARONGA, L., *Les monedes de plata d'Empòrion de principi del segle II aC*, Barcelona, 2002.